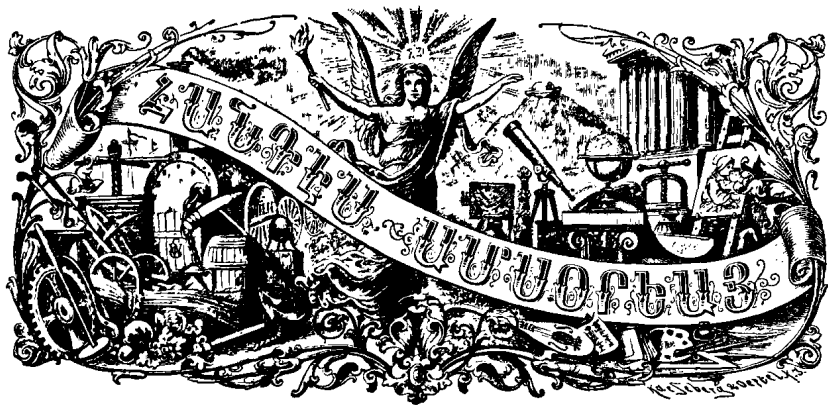

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒՆԵՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

ԺԱ. ՅԱՐԻ 1897

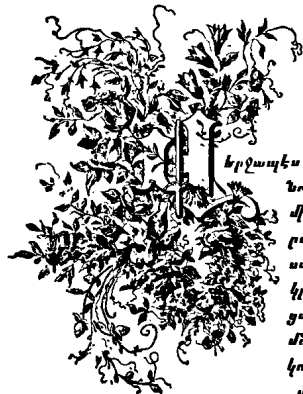
Ցարենիւմ 10 ֆր. ոսկի — 4 յր.:
Վիդուանույ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 յր. 50 կ.:
Մէկ թիւ կ'որոճէ 1 ֆր. — 50 կոպ.:

Թիւ 10, ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

Ա Ռ Ս Ա Ի Մ Ե Յ Ո Յ Ե

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՊԱՍԵՆ ԻՐԵՆԵՏՈՒ ՆՈՐԱՐՈՅՆ ԱՐԻՒՐ-
ՆԵՐԻ ՄԱՐԻ

ներքի մի գրեւոր՝ իրենց կից Ս. Սեղեւստրոսի
վարքի նշնայէս երկու Հայ Թարգմանութիւն-
ներով՝, որոնց այնչափ կարեւորութիւն են

1 Սեղեւստրոս Արշակունիի եկեղեցական պատմա-
թիւն. Թարգմանեաց Փիւն Տիրակացի. եւ Պատմութիւն
Վարդապետ Սեղեւստրոսի եպիսկոպոսի Հռովմայ. Թարգ-
մանեաց Արամուս Գրիգորի Արքեպիսկոպոսի, Հատար Ա. եւ
Բ. աշխատանքութեան Մեարզ Ա. Տէր Մ-ի էսեան:

2/3

լնծայում Մ. Խորենացու Պատմութեան քննա-
դատական ուսումնասիրութեան տեսակետից:
Այս մի ստուար Հատար է՝ 936 էջից բաղ-
կացած. իւրաքանչիւր երեսում յաջորդաբար
ղեւեղուած են երկու Թարգմանութեան բնա-
գիրներէ Համապատասխան Հատուածները, —
Նախ՝ Մեծ Սոկրատիքը խոշոր տառերով եւ ապա՝
Փոքր Սոկրատիքը միջակ տառերով. այդ բնագիր-
ներէից իւրաքանչիւրը ունի իրեն վերաբերեալ
Հրատարակիչը գրած մեկնողական եւ ձեռա-
գրական ծանօթութիւններ, որոնք բուն գրուած-
քից զանազանեւ չամար տեղադրուած են
մանր տառերով: Ընդհանրապէս Հրատարակու-
թեան ձեւ ու տեսակը աղոյ կարելի է համա-
րել. ապագրութիւնն էլ (բաց առնելով գրքի
առաջին մասի մի քանի թերութիւնները, որպէս
եւ Թուղթը) վառ չեն՝: Մեծ շնորհակալութիւն

Պարոն Ս. Էմիլիանի. Վաղարշապատ, ապարն Մարտ Ա-
թուոյ Ս. Էմիլիանի, 1897, 8՝:

1 Վերոն օր Հրատարակիչը՝ Հատարմութեամբ
պահպանելով գրեւորքի օգտագործելու, չէ հաջողե-
լաւն տեղում միշտ որոշելու սովորականից տարբերուող
գեղարքը օր եւ է միջոցով. օր. Նորսեդի, որպէս զի չը-
չիթեալի տղապատկան վերջակներէ հետ, որոնց թիւը
բառական մեծ է (սեն էլ 829—834): Լատպոյն եր նշա-
նակել. Կորսել, Իեդ, Իեդ, զարգանալով, Սարգս-
տառ (Տաթնատի) փոխան, փոխառել, քառաւ եւ այլն:
Միւս կողմից՝ աշխարհք եւ անպատասխան գտնում Հրա-
տարակի օգտագործելով (օրի թերութիւնը թէեւ փոքր ինչ
ուշ, ինչ էլ է նկատել) — բառացի նշուածութեամբ արտա-
պակել՝ Հարկու. մեծ մասամբ տղան ընդարձակողներէից առա-
ջացած, բառաւ, օր. առաջնութեամբ վերապաշտ Սեղեւստր
Թարգմանութեան Հայ բնագիրները:

գրքէ Տրատարակիչ Արժ. Հ. Մեքսիկոյ Տէր Մովսիսեանցին, որ այսօր Զանք եւ աշխատութիւն է գրել այդ բազմածառալ եւ կարեւոր գործի վերայ: — Բուն Սիւրբի եկեղ. պատմութեան Տայ Թարգմանութիւնները բունում են գրքի էջ 1—690. այնուհետեւ 691—799 էջը Ս. Սեղեբաստոսի ընդարձակ եւ Համառօտ վարքերն են: Մեծ գիրութիւն է ընծայում ընթերցողին եւ Տրատարակիչ կազմած «Ծանկ յատուկ անուանց», — էջ 801—827: Իւր Տրատարակութեան սկիզբը դնում է Հ. Մեքսիկոյ եւ մի ընդարձակ Յառաջաբան (էջ Ա—ՃԱ) 15 յոգուածի վերածած, որ իսկապէս մի քննական ուսումնասիրութիւն է Տայ Թարգմանութիւններին, ձեւագրերի, Թարգմանիչներին անձնաւորութիւնների ու նոցա ժամանակի մասին, որպէս եւ Մ. ու Փ. Սոկրատի եւ Սեղեբաստոսի վարքի խորնայնութիւնը: Պատմութեան Տեսուածնեցած աղերսի մասին:

Ներկայ Տրատարակութիւնը Տեսաբարբաւան է շատ կողմերով. ուստի նա անշուշտ կառուցացնէ գիտական գրականութեան մէջ Տեսաբարբաւութիւնների մի շարք ոչ միայն Տայ գրականութեամբ, այլ մանաւանդ Սոկրատի եկեղ. պատմութեան եւ Ս. Սեղեբաստոսի վարքի բնագիրներով զբաղողների կողմից՝ ի նկատի առնելով Տայ Թարգմանութեան Տեսութիւնը եւ բառացի ճշտութիւնը: Սակայն մենք կը բաւականանաք այս անգամ կանգ առնել Տրատարակիչ Թառաքաւանում առանձնապէս շեշտած եւ մեր տեսակէտից կարեւորագոյն մի խնդրի վերայ, այն է՝ ի՞նչ առնչութիւն ունի խորնայնութեան Սեղեբաստի Սոկրատի եկեղ. պատմութեան եւ Սեղեբաստոսի վարքի Տայ Թարգմանութիւնների Տես:

Բայց նախապէս անՏրածեշտ ենք Տամաբում մի քանի խօսք ասել մեզ Տեսաբարբաւ գրութեանքների Տայ Թարգմանութիւնների մասին: Սոյն կէտի վերաբերմամբ Տրատարակիչը իւր Թառաքաւանում այսպիսի Տեսուածնեցների է գալիս:

Մեծ Սոկրատը Թարգմանել է յունարեւելից Փիլոս Տէրմոնի 696 փրկչ. Թուականին՝ Տամաձայն Էլփիածնի եւ Նորուանդի մի նոյն գրութեանքի գրչագրերի յիշատակարաններին: (Ասողիկ գնում է 671—678 թ.) — Սեղեբաստոսի ընդարձակ վարքը Թարգմանել է Աբաս Գրիգոր Զօրեպիկոսի Տամաձայն նոյն յիշատակարաններին, 18 տարի առաջ, այն է՝ 678 թ.: — Երկու երկն էլ, որոնց «շուտով միացան մի

գրքի մէջ, և Թարգմանուած են նոյն ժամանակները՝ յայտնի իլեւո Ներսէն Կաթողիկոսի Տրամանով: (Յօղան, էջ Դ—ԴԱ.) — Աբաս Գրիգոր Զօրեպիկոսի ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ նոյն Գրիգորիս Գորեպիկոսը Արշարունեաց, որ՝ ըստ Ասողիկի՝ գրել է «Ընթերցուածոց մեկնութիւն», գիրքը Ներսէն Կաթողիկոսի խնդրանքով: — Փոքր Սոկրատը եւ Նորասկիզբը զետեղած Սեղեբաստոսի Համառօտ վարքը Կաթողիկոսին են Մ. Սոկրատից եւ Սեղեբաստոսի ընդարձակ վարքից, ուստի սոցանց յետոյ կատարուած՝ անանուն, մեկի ձեւըով: (Անշ, էջ ԶԶ եւ յԵ.)

Համաձայնիքը առ այժմ, որ Մ. Սոկրատի երկու գրչագրերի յիշատակարանների տուած անդեկութիւնները Թարգմանութեան ժամանակի մասին աւելի վստահելի են, քան Ասողիկի ցուցումը. բայց դրանցից կարելի է արդեօք Տեսուածնել, թէ Փիլոս Տրատարակիչը կատարել է իւր Թարգմանութիւնը յատկապէս Ներսէն Կաթողիկոսի Տրամանով: Ի Տարեւ ոչ ի Եր տեղից այս գիտէ Տրատարակիչը: Այս մի ենթադրութիւն է, որ Տիմէ չունի:

ԱնՏիմէն է դարձեալ Տրատարակիչը պընդումը թէ «Ներսէն Կաթողիկոս», Տրամանով է ձեռնարկել Աբաս Գրիգոր Զօրեպիկոսին Սեղեբաստոսի ընդարձակ վարքի Թարգմանութեան: Վերջիշեալ վստահելի յիշատակարանը, որ ասէն անգամ դժբախտաբար ոչ ցանկալի ճշտութեամբ է մէջ բերուած Տրատարակիչից, եւ որի բնագիր լուստարիպը բարեբախտաբար ունիմ իմ՝ ձեռքս իսկ իսկ՝ Արժ. Հ. Մեքսիկոյ շնորհիւ, բառացի այսպէս է:

«Ետաւ քան զուրուստան ամ ի Թարգմանելով Փիլոսի զգիրսդ զայդ Սոկրատիս զեկեղեցեական պատմութիւն: Թարգմանալ եւ Աբասուն Գրիգորի Զօրեպիկոսեց թարգմանի ընդ փառաւորս յիշելով Ներսէնի վրաց իշխանին փեսային Կամարականաց զգիրս պատմութեան վարուց սրբոյ Սիղեբաստոսի Կպիկոսոսին Հռովմայ, եւ կայ ի քարտիս. այժմ պատշաճ Տամարեցաբ ամ դիմի բոցդ գրել»:

«Ներսէն Կաթողիկոս», մենք այստեղ չենք գտնում, ինչպէս պնդում է միշտ Տրատարակիչը. խօսքը վրաց Ներսէն իշխանի մասին է, որ Կամարական երկն փեսայ էր: Մի անգամ այս Թերմանցութիւնը առաջանալով՝ Տրատարակիչը պնդեց Տեսուած անգաղար կրկնում է իւր սխալը եւ Աբաս Գրիգորի Զօրեպիկոսեցու Մեկնեանին

Տես Թառաք. էջ ԵԵ. ԶԵ. ԶԵ. ԶԵ. Սեղ. Վարքի նախընթաց էջի՝ առանձին խորագրով:

Ներսէ՛հ Կամարական եւ կոչում միշտ՝ փոխանակ
Կամարականների փեսայ Վրաց Ներսէ՛հ իշխանի՛ն:

Այս այսպէս լինելով՝ կը զբոհուի Տիմուշ-
բից Տրատարակին եւ երբորդ տարօրինակ են-
թագրութիւնը, որով նշնացնում է նա Աբաս
Գրիգոր 2-րդ փորձեցուն Գրիգորիս Արշարունեաց
քորեպիսկոպոսի Տէտ: (Յօշքն. էջ 2Ե—2Ը.)

Եթէ անգամ բունագրօս մեկնութիւն չը-
տանք այդ նշնացման մասին ազգային մատենա-
գիրների կատարեալ լուսութեանը, եթէ միտ չը-
ղենք այդ երկու անձնաւորութիւնների զանա-
զան անուններին եւ կոչումներին,¹ եթէ
նկատի չառնենք նաեւ նոցա ընծայուած գրուածք-
ների լեզուի ու ոճի գլխավին տարբերութիւնը,
որ այսու ամենայնիւ բարձրաձայն բողոքում է
Վրացարակէ նշնացման դէմ, եւ թոյլ տանք
մի րոպէ, թէ Գրիգորի՝ Արշարունեաց քոր-
եպիսկոպոսը իւր արեղայութեան ժամանակ,
այն է՝ մինչեւ 684 թուականը, ինչպէս բացա-
տրում է Տրատարակիւր (էջ 2Ե), արգարեւ
Աբաս Գրիգոր 2-րդ փորձեցի էր կոչուում:
— Ինչպէս Տապա նոյն անձի եպիսկոպոս ձեռ-
նագրուելոց 10—12 տարի յետոյ էլ, այսինքն
696 թուականին, Սեղեբասարոսի վարքի վաւե-
րական յիշատակարանը շարունակում է Տան-
գիտս կերպով Աբաս Գրիգոր 2-րդ փորձեցի ա-
նուանել նորան, առանց անարկելու Արշարու-
նեաց Գրիգորիս քորեպիսկոպոսի մասին, որ
յատկապէս 696ից բաւական վաղ՝ Տաշակուած
էր իբրեւ յայտնի խնամատէր ու գիտնական եւ
Հայոց ռուրիպետութեան մէջ ականաւոր անձն:

Այսպէս որե՛նք թողնելով Աբաս Գրի-
գորին իւր սեպհական գոյութիւնը ունենալ, ի-
բրեւ անկաս անհա՛ն՝ զատ Գր. Արշարունեաց
եպիսկոպոսից, մենք աւելի բնական կը գտնենք
եւ նորա 2-րդ փորձեցի կոչումը, որ ամենում է մեզ
զեպի ի Գուգարք՝ այդ փոփոխակի Հայոց եւ

Վրաց իշխանութեան տակ գտնուող աշխարհը,
որ Վրաց Ներսէ՛հ իշխանը բնականաբար
ամեն դիւրութիւն պէտք է ունենար իւր գաւառի
վանականներից մեկին իւր մեկնատեութեան
շնորհները ցոյց տալու:

Իսկ վերաբերութեամբ Փ. Սոկրատի (եւ
նորան կից Սեղեբասարոսի Տամատու վարքի) ծագ-
ման մասին Հ. Մեսրոպի յայտնած եղբակացու-
թեան, — մենք Տամատիս ենք Տրատարակէ
Տէտ. այդ գրուածքը արգարեւ հաստատուի՞ն
է Մ. Սոկրատից եւ Սեղեբասարոսի ընդար-
ձակ վարքից, ինչպէս պարզ երեւում է ընդուսի
բնագիրները իրարու Տէտ մանրամասն բաղ-
դատելոց:

* * *

Գանք այժմ մեր գլխաւոր խնդրին՝ այն է
Սոկրատի Պատմութեան եւ Սեղեբասարոսի Վարքի
Հայ թարգմանութիւնների խորենացու Պատ-
մութեան Տէտ ունեցած աղբրին, որից Պրոֆ.
Կարիէր եւ ուրիշները Հայ պատմագրի Տամաթ
յայտնի անկասար Տեւեռուութիւնն են անում,
իսկ Հ. Մեսրոպ իւր Յառաջաբանում աշխա-
տում է՝ ընդհակառակն՝ ապացուցանել խորե-
նացու անկաս լինելը յիշեալ գրուածքներից:
Ընդհանրապէս դիտելու է, որ Հ. Մեսրոպ շնոր-
հիւ ինչ որ սկզբունքի ստեմ թէ կանխակալ
կարծիքի, նախափճուում է այն վիճելի խնդ-
րիւր, որ այժմ մանրակրկիտ ուսումնասիրու-
թեան, քննադատութեան եւ ամեն տեսակ Տե-
տագրութեան առարկայ է դարձած գիտնա-
կան աշխարհում, այն է խորենացու մը դարու
Հեղինակ լինելը, Սոկրատի Տրատարակիւր ոչ
աւելի, ոչ պակաս առում է. "խորենացին է եւ
իւ շուրձնի՞ ձու Եւրոպ դարում ապրող, նոյն
դարում գրող Սահակ եւ Մեսրոպ մեծ ուսու-
ցիչների աշակերպը": (Յօշքն. էջ ԽԱ.)

Հ. Մես. Տէր Մովսիսեանցը այսպէս է
ձեւակերպում իւր "վերջնական" եղբակացու-
թիւնները, որ Տարկուեւ ենք Տամարում ամ-
բողութեամբ առաջ բերել:

1. "Սոկրեսցին չէ ծանաչել Սոկրատի
եկեղեցական անունութիւնը, եւ ոչ էլ որ եւ է
կերպ օգտուել նրա յուսարէն կամ Հայերէն
բնագրից, բայց օգտուել է Սեղեբասարոսի վար-
քից, թէեւ ոչ մեր ձեռքը Տասած Հայերէն
թարգմանութիւնից": (Յօշքն. էջ ԽԲ.)

2. "Սեղեբասարոսի վարքի մեր ձեռքը չհա-
սած Հայերէն թարգմանութիւնից զատ՝ խորե-
նացուն իբրեւ աղբիւր ծառայել են նաեւ Ագա-
վանգեղոսի գրուածքում մի ժամանակ գոյու-

1 Մի "Ներսէ՛հ իշխան Վրաց, յատկապէս 677—
687 թուական իշխում է Յովհաննէս Կաթողիկոս: "Յառա-
սարոս (Խորաշէն Կթիկոս): Գրառուող օմ զորագրուի զորան
Յառաջ օր է Հայք՝ վաճառել զանէ Կաթողիկոսի ստաթի
Ներսէ՛հ իշխան Վրաց՝ Գրառուող զմա արքային": (Խորան.
էջ 118):

2 "2-րդ փորձեցի, ձեռագրայրի կոչումն է, որ անշուշտ
պէտք է պահել Աբաս Գրիգորը իւր եպոս. ձեռագրութեանց
էլ յետոյ: Հմմտ. Եղեթի Կոթմաշի՝ եպիսկոպոս Բագրեւա-
նեանց եւ ուրիշ շտաբերը:

3 Առօրէկի յիշատակութիւնը Արշարունեաց Գր.
փորձեցից մասին 688 թուականին էւ. — Ներք Գր. Աբ-
շարունեաց՝ Տակառակ է. Չառնեանի ցոյցման (Խ. 343, 562),
մասնաժողով է՝ զստ երեւութիւն, եւ Մանագիրարի փողովի
(726 Բ.): 865 Բ. Հ. Յ. Յոյսիկ Յօշքի Հայեր. ձեռագր.
ձեռն. Միւրթ. էջ 768:

թիւն ունեցած եւ նշնպէս մեր ձեռքը չհասած մասերը:» (Անդ, էջ ԾԱ. 4—4Ա.)

3. «Մովսէս Խորենացին շատ յայտնի եւ համարեա կանոնական նշանակութիւն ստացած հերթնակէ էր այն ժամանակը, երբ կրճաւաւում էր Մեծ Սոկրատը, եւ համառօտող խնարհելով նրա մեծ հեղինակութեան առաջ, նշն իսկ իւր բնագիրը՝ ըստ այնմ՝ է փոխում, շարունակ օգտուելով Խորենացուց:» (Անդ, էջ 4Ա.)

Քննենք մի առ մի այս կէտերը:

1. Թէ Խորենացին ճանաչել է հայերէն Սոկրատի պատմութիւնը համառօտած՝ այդ ապացուցել է, եւ մեր կարելիով՝ համոզեցուցիչ կերպով, Պրոֆ. Կարիէր (Վզգային Մատենադարան, Ը. եւ ԳԻ. Վիեննա, 1893—94.) Մենք էլ հարեանցի գրադարել ենք նշն ի նշրով մեր «Армянский Эпосъ»՝ հետազոտութեան մէջ (էջ 19—32): Այժմ Սոկրատի լայն տեսած լիակատար հրատարակութիւնը միջոց է ապին մեզ թէ հաստատել ֆրանսիացի գիտնականի ճշգրտեցները եւ թէ բաց ի գործակց ասպացուցանել հայ պատմագրի կախումը նաեւ Մեծ Սոկրատին կից՝ Սեդէֆուլլայի Ընդհանր Լեզուի:

Պէտք է նկատել, որ մինչեւ այսօր ուսումնասիրութեան նիւթ եղած Խորենացու պատմութեան ի մասնով թիւնները Համառօտ Սոկրատի հետ՝ վերաբերուում են այնպիսի դէպքերի, որ երկու գրուածքն էլ միևնույն, համահունչ անցքերի եւ անձերի մասին են աւանդում, ինչպէս Պրոֆ. Կարիէրի ցոյց տուած իդատանդիանոսի Տրալքով հաւատարմը, Վրաց դարձը, Նիկիական Ժողովը, որպէս եւ այն բոլոր օրինակները, որ առաջ է բերում Հ. Մեսրոպ.՝ (էջ Ծ—Հ.): Այս հանգամանքն է, որ տեղիք է տուել Սոկրատի հրատարակչին եղբայրացնելու, թէ Համառօտողը Մ. Սոկրատի եւ Խորենացու աւանդած նշն անցքը պատմելու՝ նրան արբա գրում է համաձայն անպայման հեղինակաւոր Խորենացու պատմութեան, (էջ ԾԵ.) եւ կամ՝ «Համառօտողը Սոկրատի պատմութիւնը համապատասխան չգտնելով բուն ազգային պատմութեան, որի բացարձակ հեղինակութիւնը Խորենացին էր, ուղղակի դորանից է օգտվում (էջ 4Ե.):»

Է Հ. Մեսրոպ, չդիտեմ, մուսայմանք արգեթ չփութում է Մ. Կարիէրի անդադած Խորենացու (Բ, 88) մի այլ աղբիւրից՝ Մաւաւաթի (Ջ. Գարու վերջ) քաղած փոխանութիւնները Փ. Սոկրատի հետ (8-րդ. էջ ԿԳ.) նշն Մաւաւաթի եւ վերաբաւում Կրանսիացի գիտնականը եւ Խորենացու Բ. Գրիէ 83-րդ գլխի սկիզբն բառը, որ Հ. Մեսրոպ հակառակ է Սեդէֆուլլայի յայտարարելու (ԼՆԳ, էջ ԾԱ.):

Բայց մենք առաջ կը բերենք այս անգամ այնպիսի օրինակներ, ուր պատմութեան առարկան, պատմական նշաններն աւելիք Բաւարիէն Գրիէր մէկով Խորենացու եւ Փ. Սոկրատի մօտ, այնու ամենայնիւ զարմանալի նմանութիւններ կը գտնենք նոյա գրութեան արտաքին ձեւի՝ նկարագրութեան մէջ — մի շարք բառերի ու դարձուածների մէջ: Ո՞ր տեղից են ուրեմն առաջացել այսպիսի բառացի նմանութիւնները:

Այստեղ ինքն ըստ ինքեան հարց է ծագում Խորենացու գրութեան ձեւի մասին, տարած յատուկ մատենագրական նշանի մասին, որ նաեւ անկախ Մ. ու Փ. Սոկրատի խնդրից եւ դորանից շատ վաղ, արդէն դիտուած է եւ հաստատուած: Այն է՝ հայ պատմագիրը, բաց ի ուղղակի ազգային պատմութեան վերաբերեալ իւր մի քանի աղբիւրներից, ուներ իւր ձեռքին նաեւ բազմաթիւ կրօնական, փիլիսոփայական եւ պատմական գրուածքներ հայերէն թարգմանութեամբ, որոնք նորան իրեն օժանդակ աղբիւր էին ծառայում՝ յատկապէս եւ վիճարանական նիւթ — առանձին բառեր, դարձուածներ անցած եւ հաստատներ մատակարարելով նորան, ինչպէս արգարեւ եղած են նրա համար Մ. Գրիէի, Եւսեբիոս կեսարացու, Կալիստիստի, Գրիգոր Նազիանզացու, Գրիգոր Նիւսացու եւ ուրիշների հայ թարգմանութիւնները: Այսպիսի օժանդակ-աղբիւր եղած է Խորենացու համար եւ Փ. Սոկրատ:

Սոկրատ իւր Ե. գրքի 25-րդ գլխում պատմում է բաւական մանրամասն Մեծն Թեոփոսի պատերազմը բունակալ Եւգենիոսի հետ, որ՝ սպանելով արեւմտեան կայսր Վաղենտինիանոսին, տիրել էր Հռոմին: Կրիւր տեղի ունեցաւ Թեոփոս կայսր մասնակցութեամբ Գաղղիայում, ուր Բակուրիոս կայսերական զորավարի քաջութեան շնորհիւ յաղթուեց բունակալը եւ աննշատուր լինելով՝ սպանուեց զորականներից կայսեր ռոնների տակ: Այդ նկարագրութիւնը համարեա բառացի՝ ունին Մ. ու Փ. Սոկրատ, թէեւ երկրորդը բաց ի դորանից՝ ներկայացնում է ըստ սովորութեան՝ իրեն յատուկ աննշան յաւելուածներ, որոնք այսու ամենայնիւ չեն կարող կասկածի ենթարկել նոյա հեղինակի անմիջական կախումը Մեծ Սոկրատից:

Է Համառօտ Նոր Հայտն, Բաւարիէ, Աւաղարան (Վիեննա, 1888): Նորայի «Քննարկ», Բ., Հ. 8: Ցանկի Ուսումնասիրութիւն Սոկրատի վերաբերեալ (Սեդ. Մատ. Ե. Վիեննա, 1892.) Իմ հետազոտութիւնս յԱրարացի քոսէ:

Ահաւաստիկ ֆ. Սոկրատի պատմածը.

«... Եւ հասեալ (Թեոդոս կայսեր) ի գաղղայ յորովք ի բարարասացն գան առ Թեոդոս մարտակից լինել ընդ նմա ընդդէմ բռնակալին (Եզդինայ) ... Եւ խորհրդաց առեւորդեալն առ գետովն որ իջէ փոխգորն ... իսկ բարեկաշան Թեոդոս ետես պարտեալ եւ լքեալ զայլազգիսն, որ մարտակիցք նորա էին, ի մեծի հանդիսի լինալ ընդէջ լինին՝ ի գետին եւ մեծաւ հառաչանօք եւ արտասուօք յսիւսն կողէր զԱստուած ... անդէն ղերցեալ եղին ի վերն զօրութեանն ղըք թագաւորին: Զի Բակուռնիս զօրաւոր թագաւորին ... պատահէր զոգով մարտին եւ զոչնչացանք ի փոխառ զմարտոցեանն. եւ բազում մահս եւ վիրաւորս անէր ի նշնման: Բայց լինէր եւ այլ զարմանալիք. հոգի ուժգին հարեալ ընդդէմ բռնակալին, եւ զօրաց նորա եւ զնստալիսն քան ի ձգողն զարմացանէր ... Զի Տէր էր, որ պատերազմէր ընդ բռնակալին, ընդունելով զթագաւորին զաղօթ ... Դիւնդառաք բռնակալն: Զի ոչ էր նորա ղնմա փախել՝ ի հեղուծին թագաւորին վստացեալ, ընծացեալ յոտս թագաւորին անկանէր, աղաւթէր զգիրտութիւն ... իսկ անդէն զինուորքն հատին ղիւսն զբռնակալին Եզդինի: Եւ այդեւ բարձաւ շարն ի միջոյն եւ եղեւ իւրազգիսն ... իսկ Առեւորդաւորս, որ այսքան շարեաց պատճառ եղեւ ... փախուցեալ եւ ոչ իջեցեալ զերծ անիլ ի հետամուտեցն, ընդ ինքեան սուր եպեալ սորոհեալ չար ... (Էջ 479 — 483):

Խորհանցին՝ նկարագրելով իւր Գ. գրքի 37^{րդ} գլխում Այսոց մեծ պատերազմի՝ Պարսիկներէն առաջնորդող դաւաճան Մեհրուստանի գեմ, Հայոց յաղթութիւնը՝ Մեծն Թեոդոս կայսեր զօրքերի օգնականութեամբ, եւ Մեհրուստանի սպանութիւնը — այլ աղբիւրներ թվում՝ օգտուած է եւ ֆ. Սոկրատի վերաբերեալ տողերից՝ թեթեւ փոփոխութեամբ յարմարեցնելով զոցա իւր պատմութեան արտաքին, ձեւական մասերին:

«... Եւ խորհրդաց առեւորդեալն ի գաշտին որ իջէ 2րդաւ ... Արդ իբրեւս ետես Մեծն Ներսէս զայն ամենայն, եւ նա ի կատար լերին Նպաստայ եւ ամառը զհեռս իւր յերկիրն ի ինդրուածս ... Դիւնդառաք բռնակալն Ամաղեկ ... իսկ ի բարեկէն զմիւսեան ... հոգի սաստիկ ի մեքանց կուսէ ընդդէմ պարսկականին

իջեալ ... Եւ արձակեալ Սպանդարտս (կամ սարական) եւ հերձեալ ղիւսմին ... Ի փոխառ Գործնացանք: Եւ այսպէս ի վերին օրն ինուսն ղերցեալ ճառարակ ղօրն Գունաց եւ Հայոց, դիւակամբք լինալ լցին զգաշան ամենայն ... Բայց ամբարշտին Մեհրուստանայ վիրաւորեալ ձին ու իջեց երազել ընդ փախուստեայսն, որում աճապարեալ հասանէ սպարապետն Հայոց Մարտ (հետեւում է շամիրուի ծանօթ պատմութիւնը): Եւ մինչդեռ տաք էր (շամիրուի) իբրեւ զհոր, եղ (Մարտ) ի քլու Մեհրուստանայ եւ այդեւ սորոհեալ չար: Եւ յայնմ հետէ խաղաղեցաւ երկիրն ... »

Թէ արդարեւ խորհանցու այս գլուխը էլ միւս շատերի նման մի քանի աղբիւրից յօրինուած մօզաիկ է, ուր ֆ. Բուզանդ թէ եւ կերպարանափոխուած, պատմութեան հիմքն է կազմած, իսկ մնացեալները՝ երկրորդական պարագաներ, — պարզ է առաջիկայ ցուցումներով:

Երկեալ 37^{րդ} գլխի ընդհանուր բովանդակութիւնը, պատմական եղբայրութիւնները, որպէս եւ Գունաց խնամքով ղօրն նկարագրելու առաւ եւ Բուզանդը (Ե. 4, 5, 43), որ ի միջի այլոց բոլորովին տարբեր է պատմում Մեհրուստանի սպանութիւնը եւ այն առանց խորհանցու հովանաւորեալ Բագրատունի իշխանի մասնացութեան:

Գունաց վիշապանիշ գրօշակներին նկարագրելը — «Բայց ղվիշապան մանուածս հոգին բերանքացալ ինքեւ ուսուցեալ ի փմանէ օգոյն ... — առաւ է Գրիգոր Նույնալոցաց, «վիշապան հոգսը բերանքացալ ինքեւ շնչեցեալք եւ ձգամբ փողփողեալք՝ մանուածովքն խայտաւորեալ անկուածովքն, հեղտալի միանգամայն եւ ահաւորեալութիւն, եւն: (Առ Գունանոս, Ա. 20 գր. վերին. Միխթ. Որ. 217, թուղթ 182 ր.)

Արեգակի ճառագայտներին ցլուսմը պղնձապատ փահաններով վերայ «իսկ ի ծագել իրեկան ընդդէմ մերոց զօրացն, ի պշնդադ Ժնանաց Նույն ղերանքով փայտալիքն իբրեւ յայնմ եւ ի նոցանէ ի գուրս ոսաղին ի մերոց նախարարացն քաշ ղըհաւորս՝ որպէս փայտալիքն հոգսովն» — առաւ է Ս. Գրիգոր: «Իբրեւ անտի ղերանքն ծայրս արձակէր, առհասարակ է ղըհաւոր պատեհնաղէն ղընդադ Ժնանաց Նույն ղերանքով փայտալիքն, եւ հոգսովն հասանէին իբրեւ փայտալիքն հոգս: (Ա. Մակար. Զ. 39):

(Հորհանգիւն)

ԳՐ. ԽԱՆԱԲԱՆԱՅ

1 «Ինչո՞ն փախ ընկեալ է՝ փոխանի ղիւս, ինչպէս աւել եւ Մ. Սոկրատ: